

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1939

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
46 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 46
ΑΘΗΝΑΙΙ

Ε.Τ.Α. ΓΡΕΚ. Γ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

τόν ανθρώπινο πόθο για μιὰ χιμαιρική εὐτυχία. Ὑπάρχουν κι' ἐδῶ περιγραφές ωραίες, ποιητικές, δοσμένες με χάρη, με φαντασία, καὶ ἡ ὅλη ἀφήγηση θέλγει τὸν ἀναγνώστη πὺ ἀναγνωρίζει στὸν Chazournes ἕνα ἐξαιρετο ταλέντο.

Ἀπὸ τ' ἄλλα δύο βραβεῖα, τὸ «Interallié» δόθηκε στὸν Paul Nizan γιὰ τὸ ρομάντσο του «La Conspiration» (1) καὶ τὸ Βραβεῖο Théophile Renaudot στὸν Pierre-Jean Launay γιὰ τὸ «Léonie la Bienheureuse» (2). Ἡ κυρία ἰδέα τοῦ ἔργου τοῦ Nizan στρέφεται, ὅπως ἐξήγησε ὁ ἴδιος, ἐναντίον τῶν «πολιτικῶν μύθων» τῆς νεότητος, πὺ τὴν παρμαρθεύει ἐξω ἀπὸ τὴν ὠμὴ πραγματικότητα. Τὸ ρομάντσο αὐτὸ εἶναι καθαρὰ πεσομιστικά, καὶ ἀνάμεσα στοὺς ἥρωες του προβάλλουν τὰ ἀνήσυχα προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας.

Ὁ Launay στὸ μυθιστόρημά του μᾶς παρουσιάζει μιὰ χωρική μυστικοπαθῆ, πὺ ἡ ψυχὴ τῆς εἶναι συνυφασμένη με τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ. Ἡ ζωὴ τῆς ὅμως περνᾷ διαρκῶς με ἀπογοητεύσεις. Ὁ γιός τῆς τὴν ἀπελπίζει, γιὰτι δὲ θέλει ν' ἀκολουθήσει τὸ θερατικό σχῆμα. Ὁ ἀντρος τῆς τὴ λησμονεῖ στὴν ἀγκαλιά κάποιας Justine, πὺ εἶναι ἕνας τύπος διεφθαρμένης γυναίκας καὶ πὺ φθάνει στὸ χωριὸ ἕνα ὠραῖο πρωῖ. Ὑστερ' ἀπὸ διάφορες περ πέτειες, ἡ Λεονὶ προσφέρει τὴ ζωὴ τῆς γιὰ τὴν σωτηρία τῶν δικῶν τῆς, μᾶ ἡ θυσία τῆς θὰ παραμείνει ἀκυρη. Ὁ Launay δίνει ἐδῶ ὅλο τὸ μέτρο τῆς ἀξίας του, ὅλη του ὅμως ἡ τεχνοτροπία εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν Bernanos, ὅπως αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ στις κάπως ὠμές, βίαιες περιγραφές, γεμάτες ἀπὸ ἐρωτισμό. Γνωρίζει ὅμως τὴν ἐξοχὴ καὶ τὴν ἀτμόσφαιρά τῆς, καὶ οἱ εἰκόνες του, ἰδίως στις λεπτομέρειες, ἔχουν ἕνα ἀγριο θέλητρο πὺ αἰχμαλωτίζει.

Γενικά, ἀπὸ τὰ τέσσερα ρομάντσα πὺ βραβεύθηκαν, τοῦ Troyat καὶ τοῦ Launay, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι τὰ καλύτερα, κι' ἂν ἴσως κανένα δὲ μᾶς χάρισε τὴ μεγάλη ἀποκάλυψη πὺ ἀναμέναμε, αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ ἀποδώσουμε περισσότερο στὰ διάφορα παρασκήνια, πὺ παίζονται στὸ Παρίσι, ὅπως καὶ παντοῦ, πρωτεύοντα ρόλο: γιὰτι μυθιστορήματα ὑπῆρχαν ἀνώτερα, ὅπως ἡ «Nausée» τοῦ Sartre, ἡ «Brune» τοῦ François de Roux κ.ἄ., με τὰ ὅποια θ' ἀσχοληθοῦμε σ' ἄλλο τεῦχος.

* * *

Ὁ Pierre Laffitte, γνωστός στοὺς παλαιότερους γιὰ τὶς εἰκονογραφημένες ἐκδόσεις του καὶ τὸ περίφημο περιοδικὸ «Je sais tout», πέθανε ἐδῶ καὶ λίγες μέρες. Ὑπῆρξε ὁ ἰδρυτής τῆς ἐφημερίδος «Excelsior» καὶ ὁ «ἐφευρέτης» (ἂν ἡ ἐκφραση τούτη ἐπιτρέπεται) τῆς σειρᾶς τῶν μυθιστορημάτων τοῦ Maurice Leblanc με ἡρωα τὸν ἀλησμόνητο Arsène Lupin. Με τὸ θά-

νατο τοῦ Laffitte φεύγει ἕνας ἀκόμα μεγάλος ἐκδότης, πὺ εἶχε γνωρίσει ἐδῶ καὶ χρόνια μιὰ φήμη σχεδὸν παγκόσμια.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΡΑΤΣΙΚΑΣ

ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ

Κώστα Κρυστάλλη: «Τὰ Ἀπαντα». Ἐπιμέλεια, σημειώματα Χρ. Ἐμ. Ἀγγελομάτης. — Εἰσαγωγή Β. Κρυστάλλη Τόμος Α': Τὰ Ποιήματα.

Ἡ νέα ἐκδοση τῶν ἔργων τοῦ Κώστα Κρυστάλλη, πὺ τὴν κάνει πάλιν, εἴκοσι δύο χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀμέσως προηγούμενη, ὁ οἶκος Κολλάρου, ἀπὸ καιρὸ τώρα ἦταν ἀναγκαῖα. Ὁχι μόνο γιὰτι ἀπὸ καιρὸ, ἀπὸ ὀχτῶ - δέκα χρόνια, οἱ προηγούμενες ἐκδόσεις τοῦ Κρυστάλλη εἶχαν ἐξαντληθῆ, μᾶ καὶ γιὰτι διάφοροι ἐρευνητὲς ἀνακάλυψαν στὸ μεταξύ, σὲ περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες, κάμποσα ποιήματα καὶ πεζὰ τοῦ ἡπειρώτη ποιητῆ, ὅχι ἐκδομένα, πὺ σωστὸ ἦταν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀξία τους, νὰ περιληφθοῦν σὲ μιὰ πλήρη ἐκδοση. Δὲν ξέρω ἂν ἡ ὄνομασία αὐτὴ μπορῆ νὰ δοθῆ στὴ σημερινὴ ἐκδοση. Ἀπὸ τὸν πρώτο τόμο, μολονότι περιλαβαίνει περισσότερα ἀπὸ τριανταπέντε ποιήματα πὺ δὲν ὑπῆρχαν στις προηγούμενες ἐκδόσεις, λείπουν ἀκόμα μερικά, πὺ τὰ ἔφεραν στὸ φῶς οἱ ἐρευνητὲς, δύο - τρία ἀμφισβητούμενα πὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι κι' αὐθεντικά, τέλος ποιήματα δημοσιευμένα, καθὼς σωστὰ ὑποθέτει ὁ κ. Ἀγγελομάτης, σ' ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ τοῦ ἀλύτρωτου, στὰ χρόνια τοῦ Κρυστάλλη, ἐλλητισμοῦ, καὶ πὺ μόνο με μιὰ συστηματικὴ ἔρευνα μπορεῖ νὰ βρεθοῦν. Μᾶ καὶ ἀπὸ τὴν ὅλη ἐκδοση, καὶ ἂν περιλάβῃ ὅλα τὰ πεζὰ τοῦ Κρυστάλλη πὺ βρέθησαν στὸ μεταξύ, καὶ τὰ δώδεκα γράμματά του πρὸς τὸ στενὸ φίλο του Δ. Ἀλεξόπουλο, τὰ τόσο σημαντικά, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ πέντε ἀλάκερα πὺ δημοσίεψε τὸ 1935 στὴν «Ἰδέα» ὁ κ. Ἀγγελομάτης, καὶ ἀπὸ τὰ ἀφθονα κομμάτια πὺ χρησιμοποίησε στὴ σημερινὴ του εἰσαγωγή, θὰ λείπουν, καθὼς σημειώνεται στὸ τέλος τῆς εἰσαγωγῆς, τὰ ἡπειρωτικά ἄρθρα τοῦ Κρυστάλλη, τὰ δημοσιευμένα στὸ λεξικὸ Μπέκ καὶ Μάρτι, καὶ—ἂν δὲν ἔλθουν στὸ φῶς, στὸ μεταξύ—τὰ γράμματά του πρὸς μερικοὺς συμπατριῶτες τοῦ Ἠπειρώτες καὶ πρὸς τὸν Πολυλά, πὺ τὴν ὑπαρξὴ τους βεβαιώνει ὁ κ. Ἀγγελομάτης, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ γράμματά τοῦ Κρυστάλλη πρὸς ἄλλους λογοτέχνες Κερκυραίους, στοὺς ὁποίους δὲν εἶναι ἀπίθανο, εἶναι ἴσα - ἴσα πολὺ φυσικό, ν' ἀπάντησε, ὅταν τοῦ ἔγραψαν ἐκεῖνοι τόσο ἐνθουσιαστικά ἀπ' τὴν Κέρκυρα, γιὰ τὴ γλώσσα του.

Ἀλλὰ καὶ με τὰ λίγα αὐτὰ κενά, μοιραῖα, ἀποῦ ὀφείλονται κυρίως στὰ ὄχι πλήρη ἀκόμη ἀποτελέσματα τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν, ἡ νέα ἐκδοση Κολλάρου εἶναι ἱκανοποιητικώτατη: τὰ ἔργα τοῦ Κρυστάλλη ἀκέραια, με τοὺς προλόγους τους, με τὶς σημειώσεις, με τὶς κρίσεις τῶν ἀγωνοδικῶν, πρόλογοι βιογραφικοὶ καὶ κριτικοὶ

(1) N. R. F. éditeur.

(2) Denoël, éditeur.

πολύ διαιρητιστικοί, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ ποιητῆ, ὑποστράτηγου Β. Κρυστάλλη, τοῦ κ. Χρ. Ἀγγελομάτη, τοῦ κ. Κ. Γάγαρη, ἐκδότῃ τῆς «Φωνῆς τῆς Ἡλείου», ὅπου συνεργάστηκε ὁ Κρυστάλλης, καὶ ποῦ προλόγισε τὴν προηγούμενη ἐκδοσὴ Κολλάρου, ἕνα ἐκτενὲς καὶ πολὺ ἐνδιαφέρον γράμμα τοῦ Κ. Καζαντζῆ, στυλμένο στὸν ποιητὴ τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1892 ἀπὸ τῆς Νέας Ὑόρκης, καὶ ποῦ τὸ τύπωσε αὐτός, ἀντὶς γιὰ πρόλογο, στὸν «Τραγουδιστὴ τοῦ Χωριοῦ καὶ τῆς Στάνης», τέλος, λεξιλόγιο ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο ποῦ ὑπῆρχε καὶ στὴν προηγούμενη ἐκδοσὴ Κολλάρου. Ἴσως μερικοὶ πρόλογοι μποροῦσαν νὰ λείψουν, ἀφοῦ ἀναφέρονται στὸ ἴδιο θέμα — τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κρυστάλλη — καὶ σκοτίζουν κάπως τὸν ἀναγνώστη. Ἴσως μερικὲς πληροφορίες θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι πιὸ καθαρές. Ἡ πληροφορία, ἔξαφνα, ποῦ μᾶς δίνει στὸ γενικὸ βιογραφικὸ τοῦ σημειώμα τοῦ 1911 ὁ Γ. Γάγαρης (σ. 39) γιὰ κάποιο πεζογράφημα τοῦ Κρυστάλλη ἀπὸ 200 σελίδες (χειρόγραφες, βέβαια) ποῦ ἔμεινε ἀδημοσίευτο γιὰτὶ χάθηκαν οἱ εἴκοσι πρώτες σελίδες. Τέλος, ἔπρεπε νὰ λείπουν μερικὲς ἀνακολουθίες πολὺ χτυπητὲς καὶ ποῦ δὲ μποροῦν νὰ ὀφείλωνται παρὰ μόνον σ' ἀπροσεξία. Στὴ σ. 38 τοῦ ἴδιου βιογραφικοῦ σημειώματος, ὁ Γ. Γάγαρης λέει γιὰ τὴ «Γκόλφω», ὅτι δημοσιεύτηκε, καὶ εὐθὺς παρακάτω, στὴ σ. 39, ἀναφέρει ρητὰ ὅτι «δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἀνεύρωμεν μεταξὺ τῶν σημειωμάτων οὔτε τὰ ἴχνη τῆς «Γκόλφως». Παρ' ὅλ' αὐτά, ὄχι, ἄλλωστε, πολὺ σημαντικά, ἢ νέα ἐκδοσὴ τῶν ἔργων τοῦ Κρυστάλλη εἶναι, τὸ ξαναλέω, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ κείμενα καὶ τὶς πληροφορίες, ἱκανοποιητικώτατη.

Νέα στοιχεῖα οὐσιαστικά, ὕστερα, μάλιστα, ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν πέντε ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Ἀλεξόπουλο, δὲ μᾶς προσφέρονται οὔτε ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Κρυστάλλη οὔτε ἀπὸ τὸν κ. Ἀγγελομάτη. Ὁ πατέρας τοῦ ποιητῆ σκιστάρεται κίωρα πιὸ ἀδρά. Μεγαλέμπορος, μαχητὴς στὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς ποῦ δὲν ἔριχνε εὐκολὰ τάρματα, — ἔχασε τοὺς δύο τοῦ γιου κ' ὄλο τοῦ τὸ βιὸς κ' ἔτσι δέχτηκε νὰ γίνῃ ἐπιστάτης σ' ἕνα χτήμα στὴ Θεσσαλία, — ὁ Δημήτρης Κρυστάλλης (Κρυστάλλης, ἀπὸ τὴν κρυστάλλινη, τετρακάθαρη φουσιανέλλα του) ἦτανε καὶ σπουδαῖος πατριώτης. Στὸ ἡπειρωτικὸ ἐλευθερωτικὸ κίνημα τοῦ 1878, συντηροῦσε μὲ ἔξοδά του ἰδιαίτερο ἐπαναστατικὸ σῶμα, καὶ ὅταν ὁ Μαργαρίτης, ποῦ προπαγάνδιζε τοὺς βλαχόφωνους τοῦ Πίνδου, τοῦ πρότεινε νὰ τοῦ δώσῃ τὸ γιό του, τὸν Κώστα, νὰ τὸν στείλῃ στὸ Βουκουρέστι νὰ σπουδάσῃ, ὁ Δημήτρης τοῦ ἀπάντησε: «Οὔτε τὸ σκυλί μου σοῦ δίνω!», καὶ τοῦ ἄστραψε ἕνα μπάτσο (1).

Ὁ ἴδιος αὐτὸς Μαργαρίτης ἔγινε αἰτία νὰ

(1) Γι' αὐτὸ τὸ μπάτσο ὀδηγήθηκε ἀπὸ τὸν Μαργαρίτη στὸν Κατῆ, ποῦ γιὰ τιμωρία τοῦ εἶπε νὰ καταβάλλῃ ἀμέσως μιὰ λίρα χρυσή. Ὁ Δημήτρης Κρυστάλλης πλήρωσε δύο λίρες, καὶ εὐθὺς γύρισε πρὸς τὸ Μαργαρίτη καὶ τοῦ ἔδωσε κ' ἕνα ἄλλο μπάτσο!

καταδιωχτῆ ὁ Κώστας Κρυστάλλης ἀπὸ τὶς τουρκικὲς ἀρχὲς καὶ νῆσθη, παλικᾶρι εἴκοσι χρόνων, τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1888 (ὄχι, λοιπόν, στὰ 1887 καὶ ἕνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ «Ταξιδιοῦ» τοῦ Ψυχάρη, ὅπως γράφει ὁ κ. Ἀγγελομάτης, ἀλλὰ τὴν ἴδια χρονιά) στὴν Ἀθήνα. Τὰ πέντε χρόνια ποῦ πέρασε στὴν Ἀθήνα (πέθανε τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1894 στὴν Ἄρτα), δὲν ἦταν ὄλα σκληρά. Σκληρότατα ἦταν τὰ δύο πρώτα. Ἀντὶ νὰ τελειώσῃ τὶς γυμνασιακὲς του σπουδὲς — στὴ Ζωσιμαία, στὰ Γιάννενα, εἶχε κάμει τὴ δευτέρη τάξη τοῦ γυμνασίου, ὅποτε καὶ τύπωσε τὶς «Σκιὲς τοῦ Ἄδου», γιὰ τὶς ὁποῖες καὶ καταδικάστηκε «ἐρήμην» ἀπὸ τὰ τουρκικὰ δικαστήρια σὲ 25 χρόνων ἔξορία στὴ Βαγδάτη — δουλεύει, γιὰ νὰ κερδίσῃ τὸ ψωμί του, δέκα ὥρες τὸ μερόνυχτο σ' ἕνα τυπογραφεῖο, μέσα σ' ἀρρωστημένα χνώτα καὶ στὶς φαρμακερὲς ἀναθυμιάσεις τοῦ ἀντιμόνιου, καὶ ὕστερ' ἀπὸ τέτοια βαρεῖα δουλειά, ἔχει τὴ δύναμη νὰ γράφῃ καὶ νὰ διαβάσῃ, βιαστικά, φυσικά, καὶ μὲ κόπωση. Τὴ δύναμη τοῦ τὴ δίνει ἡ φιλοδοξία. Ὁ «μιᾶς κλωτσιᾶς» αὐτὸς ἄνθρωπος, ὁ σχεδὸν τζουτζές, ὁ ξεραγκιανός, μὲ τὸ χλωμοκίτρινο πρόσωπο, ποῦ φυσᾷ ἀπὸ τ' ἀσθενικὰ στήθη του στὴ σιδερένια φλογέρα τοῦ ὄλο τὸν καημὸ του γιὰ τὸ βουνό, ξεφωνίζοντας κάθε τόσο «χαί - χαί καημένη πατρίδα!» δὲν εἶναι κανένα ἀπλοῖκό χωριατόπαιδο χαμένο μέσ' στὴ χλαλὴ τῆς πρωτεύουσας. Ἐχει τέλεια συνείδηση τῆς ἀξίας του — μιὰ συνείδηση ποῦ φτάνει, ὥρες - ὥρες, τὴν ἔπαρση — καὶ ξέρει πολὺ καλά μὲ τί τρόπο θ' ἀνοίξῃ τὸ δρόμο του· τοῦ ἀρέσει ὁ θόρυβος γύρω ἀπ' τ' ὄνομά του, τοῦ ἀρέσει ποῦ τὰ ποιήματά του «σηκώνουνε τοὺς λογίους στὸ ποδάρι», παινᾷ ὁ ἴδιος τὰ γραψίματά του στοὺς φίλους του, λέει κουτοὺς ὅσους δὲν τὰ νοιώθουν, τὰ βάζει μὲ τοὺς πολὺ ἐμπειρότερούς του κριτὲς τῶν διαγωνισμῶν, στοὺς ὁποίους λαβαίνει μέρος. Καὶ ἔχει καὶ στόφα καλαμαροῦ. Τὰ ἔργα του, ἀκόμα τὸ πρῶτο του ποῦ τὸ ἐξέδωσε παιδί, τὰ τυπώνει συγυρισμένα, μὲ πρόλογους, πεζοὺς καὶ ἔμμετρος, ὅπου μὲ λίγα λόγια φροντίζει νὰ δώσῃ τὴ γενικὴ γραμμὴ τῶν ποιημάτων, μὲ ἱστορικὲς καὶ πραγματολογικὲς σημειώσεις.

Μὰ καὶ στὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς δὲν εἶναι καθόλου ἀδέξιος ὁ ἔξυπνος αὐτὸς Ἠπειρώτης καὶ ὁ θεληματικός, μὲ τὰ βαθουλωτά μάτια ἀλλὰ μὲ τὸ ζωηρὸ βλέμμα, τὸ τσοπάνικο, τὸ ξάστερο, καὶ μὲ τὰ πυκνὰ μαλλιά σὰν τὰ κλαδιά παχύσκιου καὶ πολύκλωνου πρίνου. Ἐχει τὴν ἐπιμονὴ τῶν βουνίσσιων. Ἐργάτης ἄσημος, δείχνει χειρόγραφα τοῦ στὸν Εἰρηναῖο Ἀσώπιο, κ' ἐκεῖνος, εὐχάριστα ξαφνισμένος, τὸν ρωτᾷ: «Γράφεις καὶ ἄλλα τέτοια;» Συνδέεται μὲ τὸν Δαμβέργη, ποῦ τὸν κάνει τακτικὸ συνεργάτη καὶ ὕστερα γραμματέα τῆς «Ἐβδομάδος», τοῦ περιοδικοῦ του, μὲ τὸν Μητσάκη, στὸν ὁποῖον ἀφιερώνει καὶ ἕνα ἔργο του, μὲ ἄλλους λογίους τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τοὺς πιὸ ξακουστοὺς, διατηρεῖ ἀλληλογραφία μὲ τὸν Πολυλά καὶ ἄλλους Κερκυραῖους λογίους, παίρνει μέρος σὲ ποιητικὸς διαγωνισμοὺς, καὶ ὕστερα, στὰ δύο καλά, ὅπωςδήποτε,

τελευταία του χρόνια, συνεργάζεται σ' ένα πληθώρας ἐφημερίδες και περιοδικά, γράφει ἄρθρα στο λεξικό Μπὲκ και Μπάρτ, ἔχει μιὰ θέση—δουλειὰ «ποταπότατη», γλίσχρος μισθὸς 105 δρ. τὸ μῆνα—στὴ σιδηροδρομικὴ ἐταιρεία ΣΠΑΠ, πού ἐξ ὑπαιτιότητός του, γιὰ νὰ λέμε τὴν ἀλήθεια, τὴν ἔχασε (ἔκανε—τί ποιητὴς θὰ ἦταν ἂν δὲν ἔκανε; — διαρκῶς λάθη στὰ νούμερα κ' ἔρωγα ἀπάνωτὰ πρόστιμα), τέλος, οἰκονομὰ χρήματα καὶ τυπώνει τὰ ἔργα του. Μὰ ὅλ' αὐτὰ γιὰ νὰ τὰ προφτάση, δουλεύει, καὶ στὰ ὀπωσθὺν καλὰ χρόνια του, σὰ σκυλί. Θαυμάζει τὸν Βαλαωρίτη, τὸν λατρεύει (εἶναι ὁ «μεγάλος» του ποιητὴς), μὰ ἐκείνος σπούδασε, ἔμαθε ξένες γλώσσες, ἔζησε στὸν τόπο πού γεννήθηκε, δούλεψε μὲ ὅλη τὴν ἄνεσή του: «Δόσε μου καὶ μένα ὅλ' αὐτὰ, νὰ ἰδῆς τί σοῦ κάνω.»

Ἀκόμα στὰ 1893, ἀναγκάζεται νὰ κόψη ἀπὸ τὴν τροφή του γιὰ ν' ἀγοράση βιβλία. Γιατὶ μελετᾷ. Κόβει κ' ἀπὸ τὸν ὕπνο του γιὰ νὰ διαβάση. Ὅχι μόνον τὸν Βαλαωρίτη, τὸν Ζαλοκώστα, τὰ δημοτικὰ τραγούδια, — αὐτὰ ὅλα τὰ διάβασε πολὺ νεώτερος, — ἀλλὰ καὶ τοὺς συγχρόνους του, τὸν Παλαμᾶ, τὸν Δροσίνη, τὸν Πολέμη, πού μερικοὶ (ὁ Πολέμης λ. χ.) τὸν ἐπηρεάζουν κιόλα, καὶ ὅ,τι ξένο δημοσιεύεται μεταφρασμένο στὰ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς, καὶ ὅ,τι τοῦ χρειάζεται γιὰ τίς γλωσσικὲς καὶ ἔθνογραφικὲς του μελέτες. Ἀλλὰ παρ' ὅλα του τὰ διαβάσματα — εἶναι, ὅμως, καὶ νέος — μέστωμα βαθύτερο δὲν κατορθώνει νὰ ἀποχτήση. Μιλᾷ γιὰ «ιδέες» τοῦ Ἀχιλλέα Παράσχου καὶ τοῦ Βαλαωρίτη, ὀνομάζει τὸν Βαλαωρίτη «μεγάλος» ποιητὴ, συγχέει τὴ φιλοσοφικὴ ποίηση μὲ τὸ ρομαντισμό, τὸ συμβολισμό, τὸ μυστικισμό, σὲ ὅλα τοῦτα, συλλήβδην καὶ ἀθρόως, κολλάει τὴν ἐτικέττα «φράγκικα», κοντολογίης δὲν ἀποδείχνει, ὅπως διατείνεται ὁ κ. Ἀγγελομάτης, «μιὰ κατάρτιση πού λίγοι θὰ μπορούσαν νὰ προβάλλουν». Μερικὰ ζητήματα, ὡστόσο, τὰ κρίνει ὀρθά. Φαίνεται πολὺ σωστή, ἔξαφνα, ἡ παρατήρησή του, ὅτι τὰ Ἐφτάνησα ἔβγαλαν τὸν Σολωμὸ γιὰτὶ ἦσαν πολὺ πιὸ προχωρημένα στὸν πολιτισμὸ παρ' ὅσο ἡ ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, ὅπως ἐπίσης, ὡς ἓνα σημεῖο ὅμως, καὶ ἡ ἄλλη του παρατήρηση, ὅτι ἡ Ἐφτάνησο δὲν ἔβγαλε Ζαλοκώστα καὶ Βαλαωρίτη γιὰτὶ «αὐτὴ τήραε μοναχὰ ἀπ' ἀγνάντια τὸν ἀγῶνα καὶ δὲν ἐμπερδεύτηκε σ' αὐτὸν σύσσωμη σάν τὴν ἄλλη Ἑλλάδα.»

Μὰ καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ του συνείδηση δὲν τοῦ ἔμεινε ὁ καιρὸς νὰ τὴν καλλιεργήση ἀρκετὰ ἔτσι πού νὰδινε — γιὰτὶ ἴσως νὰδινε, ἂν δὲν πέθαινε τόσο νέος — καθυαυτὸ προσωπικὸ ἔργο. Τώρα, καὶ ἡ ἀρτιώτερη συλλογὴ του καὶ ἡ μόνη ὑπολογίσιμη, «Ὁ τραγουδιστὴς τοῦ Χωριοῦ καὶ τῆς Στάνης», καὶ τὰ καλλίτερα ποιήματα μὲς σ' αὐτὴν, τὰ πιὸ λυρικά, τὰ ὄχι, πάντως, ἀφηγηματικὰ καὶ διαλογικὰ, «Τὸ Κέντημα τοῦ Μαντηλιοῦ», τὸ «Στὸ Σταυρατὸ», τὸ «Ἦθελα νᾶμουν Τσέλιγκας», τὸ βαθύτερα καὶ γνησιότερα λυρικό ἀπ' ὅλα, καὶ ὅπου ἀκόμα δὲ δείχνουν πολὺ φανερά τὴν ἐπίδραση τοῦ Θεόκριτου («Τὸ Κέντημα τοῦ Μαντηλιοῦ», «Ὁ Γέννος») καὶ τοὺς

τρόπους τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ («Τὸ Φίλημα»), μένουν τόσο κοντὰ, σὰ γλώσσα, σὰ σύνθεση, σὰν ἔκφραση, σὰν τεχνοτροπία, στὸ δημοτικὸ τραγούδι, καὶ ἔχουν, καὶ ὅταν ἀκόμα δὲν εἶναι στενὰ ἠθνογραφικά (ὅπως «ὁ Κοῦρος», «ὁ Σκάρος», «ὁ Γέννος») τόσο καθαρὰ ἠθνογραφικὸ χαρακτῆρα, ὥστε ποίηση, μὲ οὐσιαστικώτερο νόημα, δὲν πραγματώνουν. Μιμήσεις, βέβαια, εἶναι ὑπερβολικὸ νὰ ποῦμε τὰ ποιήματα τοῦ «Χωριοῦ καὶ τῆς Στάνης». Ὑπάρχει σ' αὐτὰ ἡ παρουσία ἑνὸς ἀτόμου, ἓνα ἐγὼ λυρικό, ἓνα πάθος ὑποκειμενικὸ τὰ ζεσταίνει, τὰ ἐμψυχώνει, τὰ ἐνορχηστρώνει, ἀκόμα καὶ ἡ γλώσσα, ἰδίως ὅταν εἶναι ἰδιωματικὴ, ἔχει μιὰ σφραγίδα ὑποκειμενικῆς, — ἀκόμα καὶ ἡ τεχνικὴ. Οὔτε ἐντελῶς σοστή μοῦ φαίνεται ἡ παρατήρηση πού ἔκαναν γιὰ τ' «Ἀγροτικά» οἱ ἀγωνοδίκες τοῦ Φιλαδέλφειου (Ροῖδης, Προβελέγγιος, Ν. Γ. Πολίτης), ὅτι «τὰ οὕτω γραφόμενα ποιήματα (τὰ πολὺ, δηλαδή, προσκολλημένα, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος, στὰ δημοτικὰ τραγούδια) θὰ ἔχουσι πάντοτε τοιαύτην τινὰ σχέσιν πρὸς τὸ γνήσια δημοτικὰ, ὅσην τὰ τεχνητὰ ἀνθὴ πρὸς τὰ φυσικά». Πρῶτα, γιὰτὶ «φυσικά» καλλιτεχνήματα, «φυσικά» ποιήματα, πού νὰ μὴ βγαίνουν, μ' ἄλλα λόγια (ὅπως ὑποστήριξε, ἄλλωστε, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ν. Γ. Πολίτης) ἀπὸ ἄτομα μὲ ξεχωριστὰ καλλιεργημένη εὐαισθησία καὶ πλούσια φαντασία, δὲν ὑπάρχουν (ἐντεχνα εἶναι καὶ τὰ τραγούδια τὰ δημοτικὰ, κατὰ κάποιον τρόπο), καὶ ἔπειτα, γιὰτὶ ξέρουμε δευτερόγεννες — ἄς τίς ποῦμε ἔτσι — τέχνες, πού μὲ τί πρωτόγεννες κάθε ἄλλο παρὰ σχέσιν τεχνητοῦ πρὸς φυσικὸ φανερόνουν.

Μὰ καὶ μόνον ἱστορικὴ σημασία δὲ μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ἔχουν τὰ ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη. Σίγουρα, ὅπως τόγραφε ὁ Καζαντζῆς ἀπ' τὰ 1892 ἀκόμα, πρὶν ἐκδοθῆ «Ὁ Τραγουδιστὴς τοῦ Χωριοῦ καὶ τῆς Στάνης», τὰ ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη σημείωναν «un point de retour», μιὰ ἐπιστροφή στὴν ἀπλότητα καὶ στὴν ἀγνότητα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ἦταν ἓνα εἶδος «βλαστάρι νέο, κωλορρίζι καινούριο φυτρωμένο ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὰ σπλάχνα τοῦ λαοῦ», μιὰ «ἀντίδραση», ὅπως παρατηροῦσε ὁ Σπύρος Λάμπρος, ἐναντίον τῆς ἄπνοης, νεκρῆς, «σοφῆς» καθαρευουσιάνικης ποίησης. Καὶ ὄχι, ἴσως, μόνον ἐναντίον αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ μιᾶς ἄλλης, τῆς ρομαντικῆς, τῆς συμβολικῆς, τῆς «φράγκικης», ὅπως τὴν ἔλεγε περιφρονητικὰ ὁ Κρυστάλλης, πού μετατόπιζε «τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος εἰς τὴν ποίησιν ἀπὸ τὸ ὠραῖον εἰς τὸ δύσκολον», καὶ πού τὴν πρωτόμπαζε, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, στὸν τόπο μας, ὁ Παλαμᾶς, ἓνας ποιητὴς πού σὲ ἄλλες περιοχῆς (μαζὶ μὲ τὸ Νίκο Καμπᾶ, τὸ Δροσίνη, ἓνα-δύο ἀκόμα) πολεμοῦσε κάτω ἀπὸ τίς ἴδιες παντιέρες ὅπου πολεμοῦσε καὶ ὁ Κρυστάλλης. Σ' αὐτὴ τὴν ποιητικὴ ἀναγέννηση, τὴ γύρω στὰ 1890, τὴν εὐθύς μετὰ τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη, καὶ πού οἱ δύο κύριοι πόλοι τῆς ἦσαν ἡ δημοτικὴ ποίηση καὶ ἡ γλώσσα ἡ δημοτικὴ, ὁ Κρυστάλλης ἔχει τὴ θέση του, θέση πού τοῦ δίνει τὴν ἱστορικὴ σημασία του. Μὰ ἔχει, βέβαια, καὶ μιὰ

σημασία όχι, φυσικά, αιώνια και ανάμεσα, μάλιστα, στους κορυφαίους του ελληνικού Παρνασσού (όπως θέλει ο κ. Ἀγγελομάτης), ἀσφαλῶς, ὅμως ὑπερχρονική. Πλέοντας ἀνάμεσα Βαλαωρίτη, Ζαλοκώστα, Θεόκριτου, («Ἡ Λεμονιά», ἢ «Μικρούλα», ἢ «Ἀρπαγή», ἢ «Φλογέρα»), ὁμιζόμενος κάποτε και τάσεις πρὸ καινούργιες («Ἡ Πρώτη Ἀγάπη», «Πῶς νὰ σὲ λησμονήσω») και ἀκολουθώντας πάντοτε, ἀπὸ πολὺ κοντά, τὸ δημοτικὸ τραγουδι, δὲν «ἔιαμε ὄλως νέαν ὁδόν», οὔτε στάθηκε ὁ κυριώτερος μοχλὸς στὴν κίνηση τοῦ 1890, ἔδωσε ὅμως στὴ νεοελληνικὴ ποίηση μιὰ νότα, ὄχι ἐντονη ἰσως πολὺ, ὄχι πλούσια, ἀλλὰ δική του.

Ἐκεῖνο πὸν ἂν τὸ εἶχε ὁ Κρυστάλλης θὰ ἔφτανε πολὺ ψηλότερα ἀπ' ὅπου ἔφτασε, τὸ σημείωσε πλάγια κάπως και σκεπασμένα, ἀλλὰ καιρία, νομίζω, ὁ Παλαμᾶς. Μιλώντας για «τὸ Κέντημα τοῦ Μαντηλιοῦ», λέει ὅτι «τὴν ἀκραιφνή, τὴν ὑψηλὴν ποίησιν δὲν ἀποτελεῖ ἡ γραφικότης μόνη τῶν εἰκόνων», ἀλλ' ὅτι χρειάζεται και ἕνα ἄλλο στοιχεῖο, πνευματικώτερο, δυσκολοέκφραστο, ἐνδόμυχο (ἐγὼ ὑπογραμμίζω), γενικὸ «χρειάζεται ἡ ψυχὴ, τὴν ὁποῖαν ὁ ζωγράφος ποιητὴς ἐμφυσᾷ εἰς τὴν εἰκόνα του, διὰ νὰ τὴν καταστήσῃ ὄχι ἀπλῶς ζωγραφικὴν λαλοῦσαν, ἀλλὰ ποίησιν. Διότι τὸ στοιχεῖον ἐκεῖνο εἶναι πάντοτε τὸ προζύμι, τὸ ὅποῖον κάμνει ν' ἀνεβαίνει ὁ ζωγράφος ἄρτος τῆς ποιήσεως.»

Αὐτὸ τὸ «ἐνδόμυχο» στοιχεῖο, πὸν δὲ μᾶς λέει ρητὰ ἂν τῷβρισκε ἢ δὲν τῷβρισκε ὁ Παλαμᾶς, τὸ 1894, στὰ ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη, τὸ πρὸ πολὺτιμο ἀπ' ὅλα, και πὸν εἶναι ὅλος ὁ λυρισμὸς, δὲν ὑπάρχει καθόλου σχεδὸν και στὰ καλύτερα κομμάτια τοῦ «Τραγουδιστὴ τοῦ Χωριοῦ και τῆς Στάνης». Δέντρο ξεριζωμένο, ἀγρίμι διωγμένο ἀπὸ τὴ μονιά του και πὸν παραδέρνει στὴ φαρμάκερὴ ἀτμοσφαῖρα τῆς μεγαλόπολης, δεμένος τόσο σφιχτὰ στὸ μαγγανοπήγαδο τῆς βιοπάλης, ὥστε μήτε τὴ ζωὴ του νὰ μπορῇ νὰ πλουτίσῃ, μήτε τὸ πνεῦμα του νὰ ξανοίξῃ σὲ ὀρίζοντες πρὸ πλατειούς, ὀλάκερος ὁ Κρυστάλλης εἶναι μιὰ νοσταλγία για τὴν ἀπλή, καθάρια και λεύτερη ζωὴ τοῦ βουνοῦ, πὸν τὸν καιεῖ σὰν πάθος. Ἡ ἀδιάκοπη αὐτὴ νοσταλγία εἶναι ἡ λύτρωσή του, ἡ φυγὴ ἀπὸ τὸ καθημερινό, τὸ ἀσκήνωτο, αὐτὴ τοῦ φέρνει εἰκόνες πὸν γίνονται στίχοι, γιατί εἶναι ποιητὴς, και ἔχουν ζωντάνια, γιατί τὶς ἔζησε. Ἀλλὰ τοῦ λείπει ἡ ικανότητα, ἐπειδὴ τοῦ λείπει και τὸ βαθύτερο λυρικό στοιχεῖο, νὰ τὶς μετουσιώσῃ προσωπικότερα, νὰ κάμνῃ μὲ τὶς ὀλοζώντανες ἀναμνήσεις, πὸν εἶναι ὅλο: ὁ ψυχικὸς κόσμος του, κάτι πρὸ σύνθετο, πρὸ ἔσωτερικό, πρὸ μουσικό. Τὴν ἔκφρασή του τὴν προσαρμόζει στὸν πρὸ πρόχειρο (και πρὸ γνώριμο και πρὸ ἀγαπημένο του) τύπο πὸν βρῖσκει: τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Και μαζί μὲ τὴν ἔκφραση, και τὴ γλῶσσα. Μεταχειρίζεται, για νὰ δώσῃ περισσότερο χρῶμα ἠθογραφικὸ στὰ ποιήματά του, τύπους ἰδιωματικούς, ὄχι ἁρμονικούς, ἄλλωστε (περνούσαμεν, ἐπαίζαμεν, βλέπαμεν, ἀναβῶ, ζῶω) και λέξεις τόσο τοπικῆς σημασίας κάποτε, πὸν στίχοι ὀλόκληροι νὰ κα-

ταντοῦν ἀκατανόητοι (τῆρα σαργιά πῶχ' ἢ χελιά, τῆρα ποκάρι ἢ κούλια). Μά, κι' ἔτσι ὅμως, ἢ γλῶσσα του δὲν ἀποχτᾷ ἐντονη ἰδιοπροσωπία, μένει ὕλικὸ πὸν δὲ βουτήχτηκε στὴ διπλὴ κολυπήθηρα τῆς φαντασίας και τοῦ αἰσθήματος, δὲν πλουτίστηκε μὲ τὸς θησαυροὺς τῆς ψυχῆς και τοῦ νοῦ τοῦ ποιητῆ, ἀλλὰ «παθητικῶς ξαναδίνει τὰ φρονήματα, τὸ ἦθος και τὸ ὕφος τοῦ λαοῦ».

Κάτι πρὸ ἀπαλό, πρὸ μελωδικό, πρὸ «ἐνδόμυχο» ἀναταράζει, ὡστόσο, κάποιους στίχους τοῦ Κρυστάλλη, και δίνει στὴ γλῶσσα του ὕψη πρὸ ποιητικὴ. Μερικὸς δεκατριούλλαβος στὸ «Κέντημα τοῦ Μαντηλιοῦ», τὸς τελευταίους στίχους τοῦ «ὦ! λαμπερὰ μου ἀστέρια!», μερικὸς δεκαπεντασύλλαβος πὸν τὸς διαπερνᾷ ἕνα ἔλαφρὸ ρίγος μουσικὸ («ν' ἀκούω τὸν ἦχο τῆς βροχῆς και νὰ γλυκοκοιμιέμαι—ἀνέρε λύχνε, ὅπ' ἄγγελος ἔσένα πρῶτο ἀνάφτει), κάποιους ἄλλους στίχους, ἔδω κ' ἐκεῖ. Μά και ἡ διάθεση ἢ ἴδια, τὸ πρωτόδρομητο ἐκεῖνο ὅπου γεννᾷ τὸ ποίημα, δείχνει πὸς βγαίνει κάποτε, παρ' ὄλη τὴ ρητορικὴ ντυμασιά του («Ἡθελα Νᾶμουν Τσέλιγγας...») ἀπὸ ἕνα βάθος πρὸ μυστικό. Εἶναι ὅτι καλλίτερο ἔχει ὁ Κρυστάλλης και πὸν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ μποροῦσε ἰσως νὰ μᾶς δώσῃ, ἂν ζοῦσε, κάτι προσωπικότερο και πρὸ καθαρὰ λυρικό.

Οἱ θαυμαστὲς του — ὄχι, βέβαια, ἐκεῖνοι πὸν λένε ὅτι συγκλονίζει τὸ βαθύτερο εἶναι μας, και πὸν θὰ μένη αἰώνια θρονιασμένος στὴν κορυφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ Παρνασσοῦ, — ἀλλὰ οἱ μετριοπαθέστεροι, — ὁ Γάγαρης, ὁ Καζαντζῆς, — ὅτι πρὸ πολὺτιμο βρῖσκουν στὸν Κρυστάλλη, εἶναι ἡ βουκολικὴ δροσιά και ἀφέλεια πὸν ἔβαλε στὴν ποίησή του. Και ἀσφαλῶς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ποιότητά του, ἕνα ἄρωμα ἀπλῆς βουνίσιας ζωῆς, πὸν δὲ μπορεῖ, αὐτὸ καθαυτό, παρὰ νὰ μᾶς εὐχαριστῇ, πνέει στὴν ποίησή του. Ἡ ποίησή του, ὅμως, ἔχει και μιὰ ἄλλη ἀρετὴ, ὄχι συνειθισμένη τὴν ἐνταση μὲ τὴν ὁποῖαν παρασταίνονται σ' αὐτὴν ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς βουνίσιας ποιμενικῆς ζωῆς, συγκεκριμένα, ὕλικά, χεροπιαστὰ και ντυμένα μ' ἕνα ποιητικὸ ἀέρα. Φυσικὴ ἀρετὴ, μὰ πὸν ἰσως και νὰ τὴ δυνάμωσε ὁ Κρυστάλλης, διαβάζοντας τὸν Βαλαωρίτη.

ΚΛΕΩΝ ΠΑΡΑΣΧΟΣ

Γεωργίου Σταμπολῆ: «Οἱ νεκροὶ πὸν ξαναζοῦν», δράμα σὲ τέσσερις πράξεις.

Ὁ ἥρωας τοῦ κ. Σταμπολῆ ἐρωτεύεται θερμὰ κάποια χήρα και τὸν βασανίζει φοβερὰ ὁ ἐρωτικὸς βίος, στίς λεπτομέρειές του, πὸν ἔκανε ἡ ἀγαπημένη του, μὲ τὸ μακαρίτη, και τόσο μάλιστα, πὸν αὐτοκτονεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀρκετὰ σπάνια μορφή τῆς ζήλειας.

Ἔτσι θὰ τὸ ἔβλεπε τὸ ἔργο κάθε θεατῆς, ἂν εἶχε παιχθεῖ, και θὰ τὸν ἐνοχλοῦσαν τὰ πάρα κάτω βάσιμα θεατρικὰ λάθη:

α) Θὰ ἦταν ἀπολύτως ἀδύνατο νὰ προ-